

OSMANLI HANEDANINDA BİR HANIM ŞAİR: ADİLE SULTAN ve HECE ÖLÇÜSÜYLE YAZDIĞI ŞİİRLER

Mehmet PEKTAŞ

Âdile Sultan'ın Hayatı:

30 Mayıs 1826'da İstanbul'da dünyaya gelen Âdile Sultan, ıslahatçı kimliğiyle tanınan ve aynı zamanda hattat, şair ve musikişinas olan Sultan II. Mahmut'un kızıdır. II. Mahmut, şiirlerinde kullandığı Adli mahlasından hareketle kızına Âdile adını verdi (Azamat, 1988: 382-383). Âdile Sultan, henüz 4 yaşındayken annesi Zernigar Hanım vefat etti. II. Mahmut, annesiz kalan kızını zevcelerinden Nevfidan Hanım'a emanet etti. Âdile Sultan, Nevfidan Hanım'ın kendisine evladı gibi davrandığını Tahassür-nâme başlıklı şiirinde şöyle anlatır:

*Sonra oldu Nev-fidân kadın bana
Kendi evlâdı gibi sâdık ana (37/85)*

*Kimseye çeşmim yaşın sildirmedi
Vâlidem olmadığın bildirmedi (37/86)*

*Bağrına basdı bana etdi nigâh
Hak oña Firdevs'i etsin câygâh (37/87)*

Nevfidan Hanım'ın himayesinde çok iyi bir eğitim ve terbiyeden geçen Âdile Sultan 13 yaşındayken babası II. Mahmut'u kaybetti. Bu olaydan sonra kendisiyle ağabeyi Sultan Abdülmecit meşgul olmaya başladı. Şaire sultan, İftirâk-nâme başlıklı şiirinde annesi ve babasının vefatıyla ilgili şöyle der:

*Öyle me'yûsum ki mislim görmemiştir bu cihân
Vâlidem cânım idi hem vâlidim Mahmûd Hân (38/1)*

*Kaldım onlardan sabiyy-i nâtüvân iken yetîm
Açdı kalb ü sineme firkatleri zahm-ı 'azîm (38/2)*

Âdile Sultan, 1845'te Tophane müşiri Mehmet Ali Paşa ile bir hafta süren muhteşem bir düğünle evlendirildi (Uluçay, 2011: 198). Düğünden kısa süre sonra kaptan-ı deryalığa yükselen Mehmet Ali Paşa ömrü boyunca sadrazamlık dâhil çeşitli devlet görevlerinde bulundu, defalarca da azledildi. En son Mecalis-i Aliyye'de memur iken hastalandı ve uzunca bir süre hasta yattıktan sonra vefat etti (Mehmed Süreyya, 1996: 957). Bu evlilikten Sıdika, Aliye, İsmail ve Hayriye adında dört çocuk dünyaya getiren Âdile Sultan'ın üç çocuğu küçük yaşlarda vefat etti. Çocukların en uzun ömürlüsü Hayriye Hanım oldu (Uluçay, 2011: 198). Hayriye Hanım'ı 1866'da İskodralızade Ali Rıza Bey'le evlendiren Âdile Sultan, 29 Haziran 1868'da kocasını, ondan bir yıl sonra da (26 Temmuz 1869) hayatta kalan tek kızını kaybetti (Mehmed Süreyya, 1996: 17).

Hayırsever, cömert bir insan olan Âdile Sultan sevdiklerini birer birer kaybettikten sonra dünyadan elini eteğini çekerek kendi âlemine yöneldi. Evinden neredeyse yalnız türbe ve kabir ziyareti için çıkar oldu. Yolculukları sırasında bindiği vapurun kaptanından, tayfasına, iskele memurundan zaptiyelere varıncaya kadar hemen herkese hediyeler dağıtır, yoldaki fakir fukaraya sadakalar verirdi. Âdile Sultan türbe ziyaretine giderken arabasının etrafını fakir, fukara mahşer yerine çevirir, sanki kıyamet koparırdı (Saz, 2010: 211-212). Yaşadığı dönemde pek çok eğitim faaliyetine destek veren Âdile Sultan, tam bir eğitim gönüllüsüydü. Sağlığında okullar açtı, çocukların okuması için gayret sarf etti. Vefatından sonra vakfettiği mülklerinden bazıları okul olarak hizmet vermeye devam etti (Özgişi, 2013: 466-468). 1851-1892 yılları arasında on dört vakıf kurdu (Azamat, 1988: 383). Bu vakıflarla kurmuş çeşmelere su getirtti, kuyular açtırdı, sarnıçlar yaptırdı. Muhtaçlara, kimsesizlere el uzattı, gelinlik kızlara çeyiz yaptırttı. Camileri, türbeleri tamir ettirdi. Âdile Sultan'ın yardım eli Medine'ye kadar uzandı. Medine'de kurduğu Sebilhane vakfiyle insanların su ihtiyacı karşılandı. Yine Medine'de muhtaçların konaklaması için menziller, kimsesiz kadınların barınması için evler vakfetti (Mazak, 2004: 137).

Âdile Sultan'la ailecek yakından tanışan ve defalarca görüşen Leyla Saz, onu şöyle anlatır: “Âdile Sultan efendi, dindar, hayırsever, nazik ve güler yüzlüydü. Sonraları sevgili eşinin ve sevgili kızının kaybı ile üzüntü ve ümitsizliğe düşmüş, dünyanın hiçbir şeyini görmez olmuştu.

Misafirlerine, bendelerine karşı iltifatına devam etmekle beraber ibadet, hayır ve hasenattan başka bir şeyle meşgul olmak istemiyordu. Tamire muhtaç olan fakara mekteplerini, evlerini tamir ettirir, çocuklarını mektebe başlattırır, gelinlik kızlarına çeyiz yaptırır, hastalarına baktırır, kurumuş çeşmelere sularını getirtir, fakara evlerine, susuz yollara kuyu kazdırır, yani kısacası ihtiyaç sahiplerinin imdadına yetişirdi. Onun sayesinde yaşamını sürdüren birçok fakir vardı. Açıkçası, şefkat ve cömertlikte kimse onun eline su dökemezdi.” (Saz, 2010: 211-212). II. Abdülhamit'in kızı Ayşe Osmanoğlu, Âdile Sultan hakkında şunları söyler: “İkinci Sultan Mahmud'un kızı olup hayır ve hasenâtıyla, fıkraperverliğiyle mâruf, Sadrâzam Damad Mehmed Ali Paşa'nın zevcesi, şair, ilim ve irfan sahibi, dindar bir Sultandı. Kocasının ölümüne güzel mersiyeler yazmıştır. Bendegâni ve hususiyetinde, bulunanlar kendisinden, nezaketinden daima hoşnutlukla bahsederlerdi. Ölümünden sonra saraya gelen cariyeleri ve ağaları, efendilerinin hikâyelerini, iyiliğini bize anlatırlarken gözyaşlarını zaptedemezlerdi.” (Osmanoğlu, 2007: 99). Abdülhamit Han ve halası Âdile Sultan arasında çok kuvvetli bir bağ vardı. Âdile Sultan, yeğenini diğer sultanlardan farklı olarak istediği zaman ziyarete gelirdi. Abdülhamit Han da kimseye göstermediği saygı ve hürmeti halasına gösterirdi. Öyle ki, Abdülhamit Han, halasını kapıda karşılar, ona kahvesini bile kendi eliyle ikram eder, “emredersiniz halacığım” diyerek hitap ederdi (Osmanoğlu, 2007: 99-100). Osmanlı Müellifleri'nde Âdile Sultan'dan çok kısa da olsa bahseden Bursalı Mehmed Tahir, “Sâlihât-ı ümmetden cûd ve sehâ ile ma'ruf bir sultandır.” diyerek onun cömertliğinden dem vurur (Mehmed Tahir, 1338: 335). İbnülemin Mahmut Kemal ise onun hakkında “Abid, zahid, sahi, kerim, hayrat ve hasenat sahibi bir muhaddere-i muhtereme idi. Fındıklı'daki sarayı ulema, meşayih, huffaz, eytam ve eramil mecmai idi” der (İnal, 1969: 15). 12 Şubat 1899'da vefat eden Âdile Sultan'ın kabri, Eyüp'teki Hüsrev Paşa Türbesi'nde, kocasının yanındadır (Azamat, 1988: 383).

Âdile Sultan'ın Edebi Kimliği:

Âdile Sultan, hayırsever ve cömert kişiliğinin yanında, hanedan içerisinde yetişen ve divan sahibi olan tek hanım şairdir (Özdemir, 1996: 11). Ayrıca şaire sultan, atası Kanuni Sultan Süleyman divanının basılmasına vesile olarak büyük bir kültür hizmeti yapmıştır. İskender Pala bu konuda şöyle der: “Ancak onun bizce en büyük vakfi, atası Kanuni'nin “divan”ına gösterdiği himmettir. 1890 yılında (h. 1308) Matbaa-i Osmaniye'de 236 sayfa halinde Divan-ı Muhibbi adıyla neşrolunan bu eser o güne kadar bir hanım sultanın Türk kültürüne gösterdiği en büyük teveccühtür.” (Pala, 1997: 25).

Âdile Sultan'ın yaşadığı dönemde Tanzimat Edebiyatı olarak isimlendirilen edebî anlayış hâkimdir. Buna rağmen Âdile Sultan bu anlayışına göre değil, Divan şiiri geleneğine bağlı olarak şiir yazmıştır. Âdile Sultan'ın, Hikmet Özdemir tarafından yayınlanan divanı Cenab-ı Allah'a niyazda bulunduğu münacatlarla başlar. 13 münacatı, Allah'ın birliğini anlatan 37 tevhit takip eder. Daha sonra Hz. Peygamber için yazılmış 21 nat ve 1 miraciye gelir. Dört halife ve Halit bin Velid için 2'şer şiir yazan sultan, 12 imam, Veysel Karanî, meşhur evliyalar ve şeyhi Ali Efendi için de şiirler yazmıştır. Eşi Mehmet Ali Paşa, kızı Hayriye Sultan, Abdülaziz Han, Abdülmecit Han'ın kızları, Ethem Paşa, Şehzade Mahmut Celaleddin Efendi hakkında yazdığı mersiyelerin yanında divanda bir de Kerbela (Hz. Hüseyin için) mersiyesi vardır. Eşinin terceme-i halini nazma dökmüş, şeyhinin ölümüne tarih düşürmüştür. Tahassür-nâme ve İftirak-nâme başlığını taşıyan şiirlerde samimi duygularla babasının, annesinin, kardeşlerinin, eşinin, kızının ve diğer aile bireylerinin vefatlarından duyduğu üzüntüyü dile getirir. Âdile Sultan, gazellerinde ise genellikle ilahî aşkı işler.

Âdile Sultan'ın şiirlerinin çoğunda sanat yapma kaygısı bulunmadığı gibi geniş kitlelere mesaj verme, geniş kitleleri etkileme gibi bir gaye de sezilmez. Âdile Hanım'ın şiirleri her şeyden önce dindar bir Müslüman'ın ve 73 senelik ömründe en yakınlarını kaybetmenin acısını çekmiş bir ruhun içten gelen terennümleri olarak görülmelidir. Sultan, İftirak-nâme'de, önce ağabeyi Abdülmecit'in, arkasından eşinin ve kızının daha sonra da Sultan Abdülaziz'in vefatını şöyle anlatır:

'Aksine devr etdi sonra işbu çarh-ı bî-vefâ
Hazret-i 'Abdülmecîd Hân eyledi 'azm-ı bekâ (38/5)

Çün bana olmuş idi hem şâh ü hem yâr u nasîr
Hem birâder hem peder hem vâlîde hem destgîr (38/6)

*Başka bir acı da gösterdi bana zâlim felek
Ya'nî zevcim 'Ali Pâşâ da gitdi 'Adn'e dek* (38/7)

*Yâdigâr kalmış idi Hayriyye Sultân bana
Kalb-i mahzunum onunla eğlenirdi dâ'imâ* (38/8)

*Nûr-ı çeşmimdi surûr-ı kalb-i vîrânım idi
Hemdem ü yâr-i şefiküm sînede cânım idi* (38/9)

*Hüsnü hulku veş cemîl ü pek güzel idi kızım
Hayra mâ'il merhametli bî-bedel idi kızım* (38/10)

*Âh kim ol nevcivân ü gül-fidânım nâ-gehân
Uğradı bir derde aslâ bulmadı çâre amân* (38/11)

*Bülbül-i rûh-ı latîfi uçdı bâg-ı cennete
Mâder ile zevcini yandırdı nâr-ı firkate*(38/12)

*İşte bu pür yara sînem gördü bir yara dahı
Uğradı ya'nî cefâ-yı çarh-ı gaddâra dagı* (38/13)

*Kardaşım 'Abdülazîz Hân Pâdişâh-ı 'asr iken
'Adl ü lutf ü rahm ile bir tâcdâr-ı dehr iken* (38/14)

*Etdi terk-i saltanat bâ-hükm-i takdîr-i Hudâ
Sonra yüz gösterdi ammâ emr-i cellâd-ı kazâ* (38/15)

Âdile Sultan'ın divanı incelendiğinde gerek nazım şekilleri gerek, kafiye, gerekse vezin bakımından pek çok hata göze çarpar. Divanda şiirler nazım şekillerinden ziyade nazım türlerine göre sıralandığı gibi, hiçbir nazım şekline dâhil edilemeyen yani bir anlamda kural dışı şiirler de vardır (Akyol, 2015: 9). Sadeddin Nüzhet Ergun, Âdile Sultan'ın şairliği hakkında şu değerlendirmeyi yapar: “Âdile muvaffakiyetli bir şair sayılamaz. Onda bir takım kafiye hatalarına, vezin ihmallerine bile tesadüf edilmektedir. Fuzulî, Muhibbî, Şeyh Galib gibi şairlere yazdığı nazirelerde katıyen bu büyük şairlere pek az bile olsa yaklaşmamıştır. Şekil ve edadaki acemiliğine rağmen Âdile, “Tahassürname”, “İftirakname” gibi manzumeleriyle bazı mersiyelerinde ruhunun elemlerini terennüm edebilmiştir.” (Ergun, ty: 8). Bize göre divandaki kusurlar için acemilikten ziyade ihmal demek daha doğrudur. Bu ihmallerse şairin şiire yüklediği anlamla ve yaşadığı dönemin edebî anlayışıyla ilgili olmalıdır. Âdile Sultan'ın döneminde divan şiiri devrini tamamlamış, şairler için eleştiri mekanizması olan edebî disiplin dağılmış, gelenek çözülmüştür. Bir başka ifadeyle, o devirde Âdile Sultan'ın ve diğer eski tarzda yazan şairlerin hatalarını tespit ve tenkit edecek, başarılı şiirleri ise takdir edecek bir edebî muhit kalmamıştı. Âdile Sultan'ın şiirlerinde teknik hatalar yapması, onun şairliğine elbette ki hanel getirir, fakat bu hatalar onun divan şiirini bilmediği anlamına gelmez. Bizce Âdile Sultan edebî bir kaygı taşımaksızın içini şiire dökmüş, yer yer şiirle halleşmiştir. Edebî bir iddia taşıyaydı Tanzimat şairi gibi davranması veya bir kalem oynatma ile düzeltilecek hataları düzeltmesi gerekirdi. Yazımızın amacı bu hataları tespit ve tashih olmadığı için divandaki hatalardan yalnız iki tanesini örnek olarak veriyoruz. Divan şiirine aşina hemen her okuyucunun rahatlıkla tespit edebileceği bu hataları, şairin gözden kaçırmasını ise edebî kaygı taşımamasıyla izah ediyoruz. Aşağıya aldığımız dörtlükte hiçbir kafiye kaidesine uyulmamış, bütün dizeler serbest şekilde yazılmıştır. Divan şiirinde bu affedilir bir kusur değildir:

*Mahabbet râhını seyrân ederken
Göründü nûr-ı didâr-ı Muhammed
Sa'âdet hırkası deste verildi
Diyelim cân ü dil ile salavât* (Na't 2/1)

Âdile Sultan, “olur” redifli gazelinde iki matla yazmış ve gazel kafiye düzenini (aa, xa, xa ...) ihlal etmiştir. Oysaki beyitlerden birisi atılsa şiir kurala uygun hale gelecektir. Bu hatanın fark edilmesi ve düzeltilmesi için şiirlerin sadece bir kez gözden geçirilmesi yeterlidir.

Vech-i dilber geh nihân gâhî 'ayân-ı cân olur
Göse dil zülfüñ esîr-i 'aşk-ı pür-hayrân olur (Gazel, 30/1)

Hamr-ı 'aşkı tâ ezelde nûş eyleyen sekrân olur
Bahr-i safvet içre ol kalbi safâ-efşân olur (Gazel, 30/2)

Âdile Sultan'ın Hece Ölçüsüyle Yazdığı Şiirler:

Âdile Sultan'ın divanında hece ölçüsüyle yazılmış iki şiir bulunmaktadır. Bu şiirlerden birisi, "lâ ilâhe illallah" redifli 6 beyitten oluşan bir şiirdir. Bu şiirin türü Allah'ın birliğini ve yüceliğini anlatması bakımından tevhit olarak değerlendirilmelidir. Nitekim şiir, divanda "Tevhidât başlığı altında yer almıştır. Şiirin ilk beytinin ikinci mısrasında bir aksaklık görülmektedir. Bütün mısralar 14 heceden oluşurken bu mısra 15 heceden oluşmaktadır. Açıkça görüleceği üzere diğer beyitlerin ikinci mısrası gibi, ilk beytin ikinci mısrası da "Diyelim (fa'lem ennehü lâ ilâhe illallah) yerine "Gel diyelim 'aşk ile (lâ ilâhe illallah)" şeklinde olmalıydı.

"Dost hemân bir Allah hem Muhammed Resûlullah", ifadesi, bir şiirin ilk mısrası olarak fâsîh değildir. Bu mısra daha akıcı halde söylenebilirdi. "hemân", "hem" ve "bir" kelimelerinin kullanımı akıcılığı engellemektedir. Şiirin üçüncü beytindeki, "yanar nûrun çerâğı" ifadesinin "yanar çeragın nûru" şeklinde kullanılması daha uygundur. Türkçede "yanar ışığın mumu" demeyiz, "yanar mumun ışığı" deriz. Beşinci beyitte, "Okuyunca demâdem dil bula şevk u 'âlem" dizesiyle kelime-i tevhidi sürekli okuyunca gönlün şevk ve âlem bulacağı bildirilmiştir. Burada "şevk" kelimesinin yanına daha uyumlu bir kelimenin tercih edilmesi mümkündür. Mesela "şevk u cezbe", "kemâl-i şevk" veya aynı zamanda bir musiki makamı olan "şevk u tarab" tercih edilebilirdi.

Dost hemân bir Allah hem Muhammed Resûlullah
Diyelim (fa'lem ennehü lâ ilâhe illallah) (4/1)

Tevhîdden murâd cemâl ya'ni vech-i Zü'l-celâl
Gel diyelim 'aşk ile (lâ ilâhe illallah) (4/2)

Dilde olunca zikri yanar nûrun çerâğı
Gel diyelim 'aşk ile (lâ ilâhe illallah) (4/3)

Miftâh-ı cennet etdi mü'mînlere onu Hakk
Gel diyelim 'aşk ile (lâ ilâhe illallah) (4/4)

Okuyunca demâdem dil bula şevk u 'âlem
Gel diyelim 'aşk ile (lâ ilâhe illallah) (4/5)

Beyt-i Hudâ'dır gönül bâkî yine hem oldur
Gel diyelim 'aşk ile (lâ ilâhe illallah) (4/6)

Âdile Sultan'ın hece ile yazdığı bir diğer şiir ise 8 heceli ve "İncitme hiç dervîşleri" rediflidir. Şiirin kafiye düzeni baba, ccca, ddda, eeea, ffffa şeklindedir. Şiir, oldukça sade bir dille yazılmıştır. İkinci dördüğüün ilk dizesinde "Olmaz dahi sağı solu" denilerek ilk dizeyle bağlantı kurulmuş, dervîşlerin Hak yolundan başka bir yöne meyletmeyecekleri anlatılmak istenmiştir. Buradaki "dahi" bağlacı hece sayısını tamamlamak için kullanılmış intibai uyandırmaktadır. Bu dizede meram farklı şekilde dile getirilebilirdi.

Üçüncü dördüğüün ikinci dizesinde "Dosta bunlar buldu visâl" denilmiştir. Burada "visâl" kelimesiyle "bulmak" kelimesinin bir arada kullanılması yaygın bir kullanım değildir. "Visâl" kelimesi "ermek" kelimesi ile bir arada "visâle ermek" şeklinde kullanılır. Dizede "visâle ermek" şeklinde bir kullanım mümkün olmasa bile tam kafiyeden feragat edip aynı anlamı karşılamak üzere "Dosta bunlar oldu vâsıl" demek uygundur veya benzer anlamda "Dostla bunlar oldu hem-hâl" denilebilirdi.

Hak yoluna cân verdiler
İncitme hiç dervîşleri
Cânân yolunu buldular
İncitme hiç dervîşleri (45/1)

*Dervîşleriñ Hak'dır yolu
Olmaz dahi sağı solu
Hak erenler kalmış velî
İncitme hiç dervîşleri* (45/2)

*Dervîşleriñ vasfı muhâl
Dosta bunlar buldu visâl
Böyle demiş ehl-i kemâl
İncitme hiç dervîşleri* (45/3)

*Onlar cihandan geçdiler
Akla kararı seçdiler
Vahdet şarâbın içdiler
İncitme hiç dervîşleri* (45/4)

*Âdile uzatma sözün
Dervîş edegör sen özün
Tâ göresin Hakkın yüzün
İncitme hiç dervîşleri* (45/5)

Sonuç:

Sonuç olarak, Âdile Sultan'ın yardımseverliğiyle örnek bir insan olmasının yanında şiirle de meşgul olması takdire şayandır. Âdile Sultan Divanı'nın teknik boyutu bir yana en önemli vasfı bizzat samimiyetidir. Çocuk yaşta anasız ve babasız kalan, dört defa evlat acısı yaşayan ve sevdiklerini bir bir kaybeden sultanın, matemini daima taze tuttuğu muhakkaktır. Dolayısıyla, Âdile Sultan'ın şiirleri acılarıyla dolu imanlı bir ruhun sızıntıları olarak düşünülmelidir. Şaire sultan, çoğu dinî muhtevalı şiirlerinde mütedeyyin bir insan olarak duygularını ifade etmiş, özellikle münacat ve tevhit türünde yazdığı şiirlerle Cenab-ı Hakk'a iltica ederek nazmen dua etmiştir. Bu şiirlerde her haliyle teslimiyet içerisinde olduğunu hissettiren ve kendinde kusur arayan şaire, acziyetini ifade eder. Öbür yandan Âdile Sultan'ın şiirleriyle kimsenin ilgisini çekmek veya birilerinin takdirini toplamak gibi bir kaygı taşımadığı ortadadır. Belki de sultan, şiirlerini tekrar gözden geçirmiş olsa teknik aksaklıkların birçoğunu kendisi tespit edip düzeltebilirdi.

Hece vezniyle iki şiir yazan Âdile Sultan, bu şiirlerde sade ve yalın bir dil kullanmış, söz oyunlarına da pek başvurmamıştır. 14 heceli ilk şiirde durağa (7+7=14) riayet eden şaire, 8 heceli ikinci şiirde durağa dikkat etmemiştir. Sanat yönüyle Âdile Sultan'ın aruzla yazdığı şiirlerin, eksik ve kusurlarına rağmen, hece ile yazdıklarından daha başarılı olduğunu söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

AKYOL, İbrahim, "Âdile Sultan Divanı'nda Nazım Şekilleri ile İlgili Problemler", *Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2015, Sayı: 5, ss. 1-10.

AZAMAT, Nihat, "Âdile Sultan" *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: 1, İstanbul, 1988, ss. 382-383.

BURSALI Mehmet Tahir, **Osmanlı Müellifleri**, Cilt: 3, Matbaa-i Amire, 1338.

ERGUN, Sadeddin Nüzhet, **Türk Şairleri**, C. I., [y.y., t.y.]

İNAL, İbnülemin Mahmut Kemal **Son Asır Türk Şairleri**, C: I, MEB Yay., İstanbul, 1969.

MAZAK, Ferda, "Âdile Sultan'ın Üsküdar'da Yaşadığı Mekânlar, Vakıfları ve Bugünkü Durumları" *Üsküdar Sempozyumu I, 23-25 Mayıs 2003 Bildiriler*, Cilt: 2, Üsküdar Belediye Başkanlığı Üsküdar Araştırmaları Merkezi Yay., İstanbul, 2004, ss. 123-138.

MEHMED Süreyya, *Sicill-i Osmani*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, I-VI, İstanbul, 1996.

OSMANOĞLU, Ayşe, **Babam Sultan Abdülhamid**, Selis Kitaplar, İstanbul, 2007.

ÖZDEMİR, Hikmet **Âdile Sultan Divanı**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1996.

ÖZGİŞİ, Tunca "Osmanlı'da Bir Kadın Eğitim Gönüllüsü: Âdile Sultan", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 26, 2013: 463-469

PALA, İskender, "Adlı Kızı Âdile" **Tarih ve Medeniyet**, Sayı: 45, 1997, ss. 23-25.

SAZ, Leyla, *Haremde Yaşam, Saray ve Harem Hatıraları*, Dün Bugün Yarın Yay., İstanbul, 2010.

ULUÇAY, M. Çağatay, **Padişahların Kadınları ve Kızları**, Ötüken Yay., İstanbul, 2011.

¹Şiir örnekleri, Âdile Sultan'ın Himmet Özdemir tarafından yayınlanan divanından alınmış ve beyit numaraları verilirken bu yayına sadık kalınmıştır.